

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ,
КРАЄЗНАВСТВА ТА ЕКСКУРСІЙ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

ПОГОДЖЕНО

Протокол засідання науково-методичної
ради Миколаївського обласного Центру
туризму, краєзнавства та екскурсій
учнівської молоді від 30 травня 2019 року

Голова НМР

23408034

Т. АНДРІЙЧУК

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ департаменту освіти і науки
Миколаївської облдержадміністрації

08-08-2019 № 429

Навчальна програма гуртка
туристсько-краєзнавчого напрямку
«Історичне краєзнавство»

3 роки навчання

м. Миколаїв – 2019

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

«Історичне краєзнавство»

Програму укладено на основі навчальної програми з позашкільної освіти «Історичне краєзнавство (Автори: Омельченко Д. Г, Савчук О.А. рекомендованої Міністерством освіти і науки України» (лист Міністерства освіти і науки України №1/11-7083 від 14.07.2017) а також використано блок «Туристсько-спотрирна та фізична підготовка (для програм гуртків краєзнавчого профілю (Автор: Наровлянський О.Д.)

Основний рівень Пояснювальна записка

Історичне краєзнавство □ сходинка до пізнання учнями рідного краю, реалізації інтересів у вивченні історико-культурного надбання українського народу, авколишнього природного середовища, формування краєзнавчих та туристсько-спортивних знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти.

Програма передбачає навчання дітей в гуртках основного рівня протягом трьох років.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять історичним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. Пізнавальна компетентність: ознайомлення та вивчати пам'ятки історії і культури, формувати особистісне сприйняття дослідженого матеріалу, формувати уміння досліджувати навколишнє середовище.

2. Практична компетентність: вміння описувати краєзнавчі об'єкти, оформляти польовий зошит та щоденник досліджень за вибраною темою, орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати природні перешкоди, дотримуватися основних правил техніки безпеки участі у туристських подорожах та змаганнях.

3. Творча компетентність: складання описів маршрутів 1 - 3 денного походу, брати участь в екскурсіях, експедиціях, акціях, пошуковій та дослідницькій роботі.

4. Соціальна компетентність: здатність до співробітництва, соціальна активність, формування основ культури спілкування, діалогу, виховання свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, повага до людей, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та інші), виховання доброзичливості, вміння працювати в колективі.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих предметів та туристсько-краєзнавчої роботи.

На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться 216

годин, які розподілені на два блоки:

«Історичне краєзнавство» - 166 год. для 1-го року навчання;

- 170 год. для 2-го року навчання;

- 174 год. для 3-го року навчання,

«Туристсько-спортивна та фізична підготовка»*

- 50 год. для 1-го року навчання;

- 46 год. для 2-го року навчання;

- 42 год. для 3-го року навчання.

У змісті програм враховані вимоги Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти в галузі „Суспільствознавство”, „Здоров'я і фізична культура”. Програма включає відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних предметів з історії, географії, краєзнавства тощо.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню краєзнавчої термінології, практичних навичок роботи з краєзнавчим обладнанням, компасом, картографічними матеріалами, користування туристським спорядженням та обладнанням, виконання топографічних робіт, свідомого ставлення до власного здоров'я.

Заняття гуртка організовується таким чином: одне заняття □ теоретичне, друге – практичне. Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження і складає в академічних годинах 45 хвилин. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин 1 : 4. Експерсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до реального життя. Періодичність експерсій і практичних занять на місцевості – один раз на місяць. Необхідною умовою організації експерсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та техніки безпеки.

При плануванні експерсій, практичних занять, подорожей та змагань беруться до уваги сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул.

Для закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року проводиться літня туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою навчальних годин).

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості, включаючи оздоровчу та інструктивну спрямованість.

На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку гуртківців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається краєзнавчим дослідженням та пошуковій роботі, спортивним та рухливим іграм з елементами туризму, краєзнавчим дослідженням за природою, об'єктами та інше.

Застосовуються різноманітні засоби навчання: наочні посібники, картографічний, дидактичний матеріали, технічні засоби навчання.

Поряд з груповими, колективними формами роботи проводиться індивідуальна робота з гуртківцями, в тому числі при підготовці змагань, конкурсів, виставок та інших масових заходів. Створюються умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей стану здоров'я дітей відповідно до чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах.

Перевірка компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі змагань, вікторин, конкурсів, виконання творчих завдань, відвідування екскурсійних об'єктів тощо.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази закладу, в якому працюють гуртки. Теми подані у порядку зростання складності матеріалу.

У перші тижні занять необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та особисте спорядження юного туриста для практичних занять та подорожей.

При проведенні навчально-виховного процесу в гуртку та з метою ефективного засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів.

Основний рівень, перший рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№п/п	Назва теми	Кількість годин					
		Усього		У тому числі			
				Теоретичних		Практичних	
1 в.	2 в.	1 в.	2 в.	1 в.	2 в.		
1.	Розділ I. Вступ	6	8	4	6	2	2
1.1.	Вступне заняття	1	2	1	2		
1.2.	Туристсько -краєзнавчі можливості рідного краю	2	2	1	-	1	1
1.3	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько -краєзнавчих подорожей	1	2		2	1	-
1.4	Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	2	2		-
2.	РОЗДІЛ II. Історичне краєзнавство	92	136	31	35	61	101
2.1	Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік	1	2	1	2	-	-
2.2	Підведення підсумків краєзнавчої експедиції	4	6	1	2	3	4
2.3	Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій	15	26	2	3	13	23
2.4	Історико-культурні об'єкти рідного краю	4	6	2	2	2	4
2.5	Історія рідного краю (з найдавніших часів до початку XXI століття)	49	70	20	20	29	50
2.6	Історико-краєзнавчі об'єкти рідного краю.	4	6	2	2	2	4
2.7	Природоохоронна діяльність	1	2	1	2	-	-

2.8	Масові заходи: туристсько - краєзнавчі подорожі, зльоти , конференції тощо	14	18	2	2	12	16
3.	РОЗДІЛ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько- краєзнавчих подорожей	8	12	2	2	6	10
3.1	Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога	4	6	2	2	2	4
3.2	Туристський побут	1	2		-	1	2
3.3	Організація харчування в польових умовах	3	4	-	-	3	4
4	РОЗДІЛ IV. Туристсько-спортивна підготовка	18	28	6	6	12	22
4.1	Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка	4	6	2	2	2	4
4.2	Туристське спорядження	4	4	2		2	4
4.3	Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування)	4	6		2	4	4
4.4	Участь у масових заходах	8	12	2	2	6	10
4.	РОЗДІЛ V. Фізична підготовка	14	22	2	2	12	20
5.1	Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою	10	16	2	2	8	14
5.2	Спортивні та рухливі ігри	4	6	-	-	4	6
6	РОЗДІЛ IV. Підсумки навчального року	6	10	2	2	4	8
6.1	Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції	4	8	1	2	2	6
6.2	Підведення підсумків навчального	2	2	1	-	2	2

6.3	Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож	Поза сіткою годин					
		144	216	47	53	97	163

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

РОЗДІЛ І.

ВСТУП (6/8 год.)

1.1. Вступне заняття (1/2 год.)

Історичне краєзнавство, його значення і сутність. Історія розвитку туризму та краєзнавства. Виникнення зацікавленості до історії рідного краю в козацькому середовищі. Розвиток краєзнавства в ХІХ столітті. “Золота ера” українського краєзнавства 20-х років ХХ ст.

Традиції та сучасний стан розвитку туризму та краєзнавства в Україні.

Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (2/2год.)

Зручність та вигідність географічного положення України.

Різноманітність фауни, флори, багатство історико-культурної спадщини.

Транспортний зв'язок та кордони рідного краю.

1.3. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять татуристсько-краєзнавчих подорожей (1/2 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки в міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристсько-краєзнавчих подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.4. Організація туристсько-краєзнавчих подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2/2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько - краєзнавчих подорожей.

Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів та екскурсій.

Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014 № 1124, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за №1341/261178).

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО (92/136 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік (1/2 год.)

Повторення основних тем гуртка початкового рівня “Юні туристи-краєзнавці”, контрольна перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавального інтересу гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків краєзнавчої експедиції (4/6 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам'ятників історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів туристсько - краєзнавчої експедиції у навчальних закладах.

Практичні заняття. Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції для передачі в краєзнавчий музей навчального закладу. Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію в навчальному закладі, на конференціях різних рівнів.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (15/26 год.)

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району туристсько-краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів:

- безпосереднє ознайомлення з предметами матеріальної культури;
- спостереження за щоденним життям місцевого населення;
- інтерв'ю;
- анкетне опитування населення;
- виявлення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури;
- застосування масштабного креслення, зйомки планів поселень.

Практичні заняття. Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних та історико-культурних пам'ятників. Опис маршруту туристсько-краєзнавчої експедиції.

Популяризація експедиції: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Історико-культурні об'єкти рідного краю (4/6 год.)

Історичні та культурні пам'ятки – надбання народу. Види пам'яток історії та культури:

- пам'ятки історії: будівлі, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу;
- пам'ятники археології: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, кам'яні споруди, наскальні зображення;
- пам'ятки містобудування та архітектури;
- пам'ятки мистецтва: твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва;
- документальні пам'ятки: акти органів державної влади та органів державного управління, інші письмові документи, кіно - фотодокументи тощо.

Державний облік пам'яток історії та культури. Ремонтні та реставраційні роботи.

Практичні заняття. Ознайомлення із Законом України «Про охорону природи». Ознайомлення із Законом України «Про охорону пам'яток історії та культури». Заходи з пропаганди пам'яток історії та культури рідного краю.

Експерсії та походи з метою ознайомлення і вивчення пам'яток історії і культури рідного краю, України та інших країн. Виконання завдань Товариства охорони пам'яток історії та культури, інших державних та громадських організацій.

2.5. Історія рідного краю (з найдавніших часів до початку XXI століття) (49/70 год.)

Давня історія рідного краю: Найдавніше населення регіону та його заняття (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, доба бронзи, доба раннього заліза).

Визначні історичні події давньої історії рідного краю. Визначні історичні постаті давньої історії рідного краю.

Середньовічна історія рідного краю: Епоха великого переселення народів. Аланський племінний союз. Готи. Гуни. Болгари. Анти. Русь-Україна.

Хазарський каганат. Печеніги, турки, половці. Битва на річці Калці 1223 р.

Монгольські завоювання. Половці у складі Золотої Орди. Військово-політичні та економічні центри Золотої Орди. Розпад Золотої Орди. Утворення Кримського ханства та Малої ногайської орди. Північне Приазов'я та Подонців'я в кінці XV ст.

Рідний край у XVI – XVIII ст.: Боротьба проти турецько-татарської навали. Заселення краю. Основні види занять населення. Напади татар на українські землі. Уходницький промисел. Початок господарського освоєння краю козаками. Заснування перших населених пунктів регіону. Заселення та господарське освоєння регіону у XVIII ст.

Рідний край протягом XIX початку XX ст.: Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю наприкінці XVIII ст. - першій половині XIX ст. Економічний потенціал рідного краю у другій половині XIX ст. – початку XX ст. Соціальний портрет населення рідного краю у другій половині XIX- початку XX ст. Розвиток культури рідного краю у другій половині XIX ст. - початку XX ст. Видатні особистості рідного краю цього періоду.

Рідний край в роки Української революції 1917 - 1921 рр.: Березнева революція і утворення Центральної Ради. Українське відродження в регіоні.

Гібридна війна російських більшовиків проти УНР та окупація ними регіону.

Політика «червоного терору» та «воєнного комунізму» в регіоні. Поглиблення економічної кризи. Видатні особистості рідного краю в роки Української революції 1917 - 1921 рр. Рідний край в 20-30-ті рр. XX ст.: Повстанський рух в регіоні проти російсько-більшовицької окупації. НЕП, його причини, особливості та результати. Політика «українізації». Радянська модернізація та її наслідки для регіону. Голодомор 1932 - 1933 рр. Видатні особистості рідного краю в період 20-30-х рр. XX ст.

Рідний край в роки Другої світової війни 1939-1945 рр.: Евакуація.

Окупаційний режим. Комуністичний та націоналістичний рух Опору на території регіону. Вигнання окупантів. Людські й матеріальні втрати регіону.

початок відбудови господарства. Видатні особистості рідного краю в період Другої світової війни.

Рідний край в післявоєнне десятиліття (1945 - 1955 рр.): Відбудова господарства регіону та його подальший розвиток. Міграції повоєнного періоду. Масова демобілізація та притік робочих сил у промисловість. Важка промисловість. Голод 1946 - 1947 рр. Відбудова сільського господарства.

Рідний край в другій половині XX ст.: Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю в другій половині XX ст. Видатні особистості рідного краю в другій половині XX ст. Участь вихідців з регіону в опозиційному (дисидентському) русі кінця 1950 - 1980-х рр.

Рідний край в незалежній Україні (1991 р.- на початку XXI ст.):

Особливості економічного та культурного розвитку рідного краю в 1990-х роках. Відродження державної незалежності України. Державотворчі процеси та ринкові реформи в регіоні. Громадські об'єднання й рухи. Відродження культур національних меншин. Пожвавлення культурного життя. Перспективи розвитку регіону.

Герби рідного краю.

Гібридна війна Росії проти України та російська окупація частини Донецької та Луганської областей. Антитерористична операція Збройних сил України, її перебіг, особливості та результати. Видатні особистості рідного краю в період незалежної України.

Практичні заняття. Вивчення меж рідного краю, робота з літературними джерелами, різноманітними картографічними матеріалами тощо.

Відвідування експозицій місцевого історичного музею. Вивчення експозиції відповідного періоду, класифікування речових пам'яток (різноманітних предметів), що зберігаються в музеї.

Участь в спільних проектах у сфері історико-краєзнавчої освіти із громадськими краєзнавчими організаціями. Встановлення зв'язків з архівами, музеями, пошук свідків історичних подій та зустрічі з ними, записи їх спогадів.

Обробка листів, документів, фотографій. Походи та експедиції. Створення кросвордів, розроблення вікторин, завдань для брейн-рингу тощо. Підготовкa доповідей, повідомлень, рефератів, презентацій.

2.6. Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю (4/6 год.)

Краєзнавча література про рідний край. Картографічні матеріали з історії рідного краю. Предмети матеріальної та духовної культури. Легенди та перекази, географічні назви рідного краю. Фольклорно-етнографічний матеріал про рідний край. Сімейні перекази та матеріали сімейних архівів (документи, фотодокументи, листівки, плакати, афіші тощо).

Практичні заняття.

- вивчення меж рідного краю за картографічними матеріалами;
- робота з літературними джерелами з історії рідного краю;
- пошук свідків історичних подій в рідному краю та записи їх спогадів;
- збирання народних переказів та легенд рідного краю;
- збирання документів, фотографій, речових пам'яток та інших історико-краєзнавчих матеріалів;
- розробка науково-методичних матеріалів до тем краєзнавчих експедицій;
- експедиційне збирання історико-краєзнавчих матеріалів та їх обробка;
- робота з документами з сімейних архівів;
- реалізація краєзнавчих проектів.

2.7. Природоохоронна діяльність (1/2 год.)

Охорона природи - справа всіх людей планети. Вивчення положень Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Форми охорони природи – державна, громадська, індивідуальна. Роль юних туристів – краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень.

Практичні заняття. Відвідання заповідників і заказників. Складання звітів про відвідання заповідників і заказників. Підготовка творчих робіт (індивідуальних, групових) за результатами відвідання заповідників і заказників. Участь в спільних еколого-просвітницьких програмах у сфері екологічної освіти із національними

природними та ландшафтними парками та громадськими екологічними організаціями.

2.8. Масові заходи: туристсько-краєзнавчі подорожі, зльоти, конференції (14/18 год.)

Ознайомлення з Положеннями та Умовами проведення зльотів, змагань.

Практичні заняття.

Визначення мети і завдань туристсько-краєзнавчих подорожей та розробка маршрутів до них. Підбір групи та розподіл обов'язків. Підготовка спорядження та топографічних матеріалів для польових робіт. Підготовка доповідей і повідомлень на конференціях за підсумками подорожей.

РОЗДІЛ III. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОДороЖЕЙ (8/12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога (4/6 год.)

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо).

Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу).

Гігієна харчування та водосолевий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, удари голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття. Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів тощо.

Виготовлення нош з підручних матеріалів, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

3.2. Туристський побут (1/2 год.)

Улаштування місць привалів і ночівель – загальні вимоги. Вибір місця з урахуванням безпеки, гігієни та санітарних норм і потреб, рельєфу та інших природних факторів, зміни погоди тощо.

Охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ. Вимоги до організації харчування в польових умовах.

Практичні заняття. Встановлення наметів на місцевості. Аналіз можливих небезпечних ситуацій в залежності від вибору місця розташування тимчасового табору.

3.3. Організація харчування в польових умовах (3/4 год.)

Види продуктів харчування та їх калорійність, потреби людини у

різноманітті продуктів. Вимоги до зберігання продуктів харчування у побуті та в польових умовах. Терміни зберігання та пакування продуктів харчування.

Варіанти меню для польових умов споживання: теорія і практика.

Вимоги до місця та улаштування вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах за допомогою природних органічних матеріалів та сучасних приладів.

Вимоги з безпеки поводження з вогнем, перебування біля вогнища.

Експлуатація приладів (примусів тощо) для приготування їжі.

Вимоги до одягу та взуття учасників, приготування їжі у польових умовах.

Практичні заняття. Підготовка різних варіантів меню. Приготування їжі в польових умовах.

РОЗДІЛ IV. ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (18/28 год.)

4.1. Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка (4/6 год.)

Загальні відомості про орієнтування.

Поняття про масштаб. Умовні знаки топографічної карти.

Визначення сторін горизонту за компасом, небесними світилами. Поняття про азимут.

Практичні заняття. Рух на місцевості з орієнтування за картою та легендою.

Визначення сторін горизонту за компасом. Визначення азимуту на об'єкт, рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (4 /4 год.)

Загальні вимоги до спорядження (вага, надійність, компактність, естетичність, відповідність призначенню). Особисте та групове спорядження.

Види рюкзаків. Спальні мішки, каремати.

Практичні заняття. Укладка рюкзака. Підбір спорядження.

Практичні заняття. Укладка рюкзака. Підбір спорядження.

4.3. Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування) (4/6 год.)

Техніка руху (відповідно до обраного для експедиції способу пересування).

Особливості руху туристської групи в певному районі. Техніка подолання найпростіших перешкод. Забезпечення техніки безпеки під час руху та при подоланні перешкод. Основи самостраховки та страховки.

Практичні заняття. Рух групи під час переходів. Подолання перешкод. Організація страховки.

4.4. Участь у масових заходах (6/12 год.)

Умови проведення масових заходів. Техніка безпеки на дистанціях змагань та під час подорожей.

Практичні заняття. Участь в змаганнях, зльотах, одноденному поході тощо.

РОЗДІЛ V. ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА (14/22 год.)

5.1. Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою (10/16 год.)

Практичні заняття. Загальна фізична підготовка. Вправи на розвиток швидкості, сили, витривалості, гнучкості, спритності.

Розвиток швидкості. Човниковий біг, біг із прискоренням, біг на короткі відстані з максимальною швидкістю, рухливі ігри та естафети, які вимагають швидкості дій тощо.

Розвиток сили. Вправи з використанням маси власного тіла (підтягування, віджимання, присідання, стрибки тощо);

Розвиток витривалості. Хода пересіченою місцевістю; стрибки зі скакалкою.

Розвиток гнучкості. Динамічні вправи: активні (нахили, махи тощо); пасивні (за допомогою партнера).

Розвиток спритності. стрибки; метання; загально розвиваючі вправи з предметами; гімнастичні та акробатичні вправи.

5.2. Спортивні та рухливі ігри (4/6 год.)

Види спортивних та рухливих ігор. Правила та умови їх проведення.

Безпека під час проведення спортивних та рухливих ігор.

Практичні заняття. Підготовка та проведення спортивних та рухливих

РОЗДІЛ VI. ПІДСУМКИ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ (6/10 год.)

6.1. Підготовка до літньої туристсько-краєзнавчої експедиції (4/8 год.)

Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття. Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції. Підготовка запитальників тощо.

6.2. Підведення підсумків навчального року (2/2 год.)

Аналіз навчання вихованців, повторення основних розділів вивченого матеріалу, питань безпечної участі у туристсько-краєзнавчих заходах. Завдання на літо. Вручення заохочувальних відзнак за успіхи у навчанні та виконання окремих завдань, участь у громадських суспільних заходах, за виявлені ініціативи під час підготовки та проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Основний рівень, другий рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№п/п	Назва теми	Кількість годин					
		Усього		У тому числі			
				Теоретичних		Практичних	
1 в.	2 в.	1 в.	2 в.	1 в.	2 в.		
1.	Розділ I. Вступ	4	6	4	6	-	-
1.1.	Вступне заняття	1	2	1	2		
1.2.	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	1	2	1	2		
1.3	Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	2	2		
2.	РОЗДІЛ II. Історичне краєзнавство	100	142	24	30	76	112
2.1	Повторення навчального матеріалу попереднього року навчання	1	2	1	2		
2.2	Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції	4	6	1	2	3	4
2.3	Підготовка та проведення краєзнавчих експедицій	14	18	2	2	12	16
2.4	Вивчення історичних пам'яток. Життя і діяльність видатних людей рідного краю	16	24	2	2	14	22
2.5	Краєзнавчі можливості рідного краю	8	10	2	2	6	8
2.6	Природоохоронна діяльність	3	4	2	2	1	2
2.7	Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю	38	52	12	16	26	36
2.8	Масові заходи: туристські подорожі, краєзнавчі екскурсії та	16	26	2	2	14	24

	експедиції, зльоти, конференції						
3	РОЗДІЛ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих подорожей	8	12	5	2	3	10
3.1	Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога	4	6	2	2	2	4
3.2	Туристський побут	1	2			1	2
3.3	Організація харчування в польових умовах	3	4	3			4
4	РОЗДІЛ IV. Туристсько-спортивна підготовка	13	24	4	4	9	20
4.1	Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка	4	8	1	2	3	6
4.2	Туристське спорядження	3	4	1	4	2	6
4.3	Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування)	6	12	2	2	4	10
5.	РОЗДІЛ V. Фізична підготовка	12	22	2	2	10	20
5.1	Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою	8	16	2	2	6	14
	Спортивні та рухливі ігри	4	6			4	6
6.	РОЗДІЛ VI. Підсумки навчального року	7	10	2	2	5	8
6.1	Підготовка до літньої краєзнавчої експедиції	6	8	2	2	4	6
6.2	Підведення підсумків навчального року	1	2		2	1	
	Багатоденна літня краєзнавча подорож		Поза сіткою годин				
		144	216	41	46	103	170

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

РОЗДІЛ I. ВСТУП (4/6 год.)

1.1. Вступне заняття (1/2 год.)

Розвиток історичного краєзнавства на сучасному етапі.

Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (2/2 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки в міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських-краєзнавчих подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2/2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей та краєзнавчих екскурсій. Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України “Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи” від 02.10. 2014 № 1124, зареєстрована у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178).

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО (100/142 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу попереднього року навчання (2 год.)

Повторення основних тем попереднього року навчання, контрольна перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавального інтересу гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції (4/6 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам'ятників історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів краєзнавчої експедиції у навчальних закладах.

Практичні заняття. Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про літню туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі в краєзнавчий музей навчального закладу.

Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про результати експедиції у навчальному закладі, на конференціях різних рівнів.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (14/18 год.)

Мета та завдання краєзнавчої експедиції. Розподіл обов'язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Вивчення історичних подій району експедиції за літературними та іншими джерелами.

Встановлення зв'язків з працівниками архівів, музеїв та інших наукових установ для одержання консультацій та інших необхідних довідок про район експедиції.

Виконання експедиційних завдань:

- вивчення матеріальної культури району експедиції;
- опитування населення про історію району експедиції;
- пошук безпосередніх учасників або очевидців різних історичних подій;
- вивчення фактів або подій за документами архівів, експонатами музеїв, першоджерелами;
- листи, спогади, документи, фотографії, розповіді, записані під час експедиції.

Практичні заняття. Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних пам'ятників та історико-культурних пам'яток. Опис маршруту краєзнавчої експедиції.

Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції, з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами. Підготовка до звіту перед організацією, яка давала завдання перед експедицією. Підготовка та читання рефератів, повідомлень про історичне минуле та сучасне життя району експедиції. Оформлення стендів, фотоальбомів з матеріалами експедиції для передачі до краєзнавчого музею навчального закладу.

Популяризація матеріалів експедиції: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Вивчення історичних пам'яток. Життя і діяльність видатних людей рідного краю (16/24 год.)

Пошук та облік пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю вчених, письменників, художників, інших діячів культури та мистецтва, їх значення в житті рідного краю.

Меморіальні музеї, музеї-квартири, пам'ятники архітектури, художні музеї, галереї, монументи, садово-паркове мистецтво. Забуті та маловідомі імена людей рідного краю.

Практичні заняття. Ознайомлення з пам'ятними місцями.

Фотографування, замальовування та опис цих місць. Зустрічі з науковцями, письменниками, художниками, скульпторами та архітекторами. Записи їх інтерв'ю, спогадів. Екскурсії, подорожі до пам'ятних місць. Виконання краєзнавчих завдань різних громадських організацій та фондів. Оформлення зібраних матеріалів дослідження для краєзнавчого музею навчального закладу.

Популяризація зібраних матеріалів: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.5. Краєзнавчі можливості рідного краю (8/10 год.)

Фізико-географічна та економічна характеристика рідного краю.

Географічне положення, рельєф, клімат, рослинний та тваринний світ. Корисні копалини. Розвиток промисловості та сільського господарства. Межі рідного краю. Довідники, путівники та інша краєзнавча література про рідний край.

Об'єкти краєзнавчих досліджень: історичні, архітектурні та інші пам'ятні місця:

- пам'ятки історії: будівлі, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу;
- пам'ятники археології: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, кам'яні споруди, наскельні зображення, старовинні предмети;
- пам'ятники містобудування та архітектури: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки старовинного планування і забудови міст та інших населених пунктів;
будівлі військової, культової архітектури, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;
- пам'ятки мистецтва: твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва;
- документальні пам'ятки – акти органів державної влади та органів державного управління, інші писемні документи, кіно- і фотодокументи, звукозаписи, записи фольклору, музики, рідкісні видання.

Практичні заняття. Вивчення кордонів рідного краю. Робота з краєзнавчою літературою про рідний край. Ознайомлення з маршрутами походів по рідному краю. Екскурсії пам'ятними місцями, до музеїв, на промислові підприємства.

2.6. Природоохоронна діяльність (3/4 год.)

Вивчення положень Закону України “Про природно-заповідний фонд України”. Екологічні маршрути та екологічні стежки. Червона книга України.

Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Практичні заняття. Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень. Відвідання заповідників і заказників. Складання звітів про відвідання заповідників і заказників. Підготовка творчих робіт (індивідуальних, групових) за результатами відвідання заповідників і

заказників. Участь в спільних еколого-просвітницьких програмах у сфері екологічної освіти із національними природними та ландшафтними парками та громадськими укологічними організаціями.

2.7. Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю (38/52 год.)

Рідний край у далекому минулому, його територія, кордони та населення.

Виявлення та опис пам'ятних місць на території рідного краю.

Вивчення краєзнавчих об'єктів на території рідного краю:

- документальні джерела архівів, музеїв та наукових установ;
- зв'язок з учасниками історичних подій;
- предмети матеріальної та духовної культури;
- достовірність зібраного матеріалу;
- паспорт краєзнавчого об'єкта;
- топонімічний матеріал, легенди та географічні назви рідного краю;
- фольклорно-етнографічний матеріал;
- фотографії, малюнки, гравюри, плакати, картини.

Роль нумізматики у вивченні історії рідного краю, створення колекцій.

Практичні заняття. Вивчення літератури з історії рідного краю та архівних даних. Записи спогадів старожилів. Зустрічі з учасниками історичних подій або їх родичами, записи їх спогадів, обробка листів, документів, фотографій. Вивчення картографічного матеріалу рідного краю. Екскурсії та походи з метою ознайомлення і вивчення пам'ятників історії та культури рідного краю. Ведення щоденника досліджень.

Дослідницька робота з вивчення географічних назв та легенд.

Дослідницька робота з вивчення мікро топонімів свого населеного пункту (села, селища, міста). Записи старовинних пісень, обрядів. Збирання старих фотографій, поштів, листівок, малюнків, гравюр, афіш, плакатів, картин.

Збирання старовинних монет та інших грошових знаків.

Участь у регіональних, всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження історико-культурних цінностей та духовних традицій українського народу в рамках краєзнавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

2.8. Масові заходи: туристські подорожі, краєзнавчі екскурсії та експедиції, зльоти, конференції (16/26 год.)

Ознайомлення з Положеннями та Умовами проведення різних зльотів та змагань.

Практичні заняття. Визначення мети і завдань туристських подорожей, краєзнавчих екскурсій та експедицій, розробка маршрутів до них. Підбір групи та розподіл обов'язків. Підготовка спорядження та топографічних матеріалів.

Підготовка доповідей і повідомлень на конференціях різних рівнів.

РОЗДІЛ III. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОДОРОЖЕЙ (8/12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога (4/6 год.)

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо).

Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу).

Гігієна харчування та водосолевий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, удари голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття. Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів.

Виготовлення нош з підручних матеріалів, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

3.2. Туристський побут (1/2 год.)

Улаштування місць привалів і ночівель – загальні вимоги. Вибір місця привалу й ночівлі з урахуванням безпеки, гігієни та санітарних норм і потреб, рельєфу та інших природних факторів, зміни погоди тощо.

Охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ.

Практичні заняття. Встановлення наметів на місцевості. Улаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Аналіз можливих небезпечних ситуацій в залежності від вибору місця розташування тимчасового табору.

3.3. Організація харчування в польових умовах (3/4 год.)

Вимоги до організації харчування в польових умовах.

Види продуктів харчування та їх калорійність, потреби людини у різноманітні продуктів. Вимоги до зберігання продуктів харчування у побуті та у польових умовах. Терміни зберігання та пакування продуктів харчування.

Вимоги до місця та улаштування вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах за допомогою природних органічних матеріалів та за допомогою сучасних приладів.

Вимоги з безпеки поводження з вогнем, перебування біля вогнища.

Експлуатація приладів (примусів тощо) для приготування їжі.

Вимоги до одягу та взуття учасників приготування їжі у польових умовах.

Практичні заняття. Приготування їжі в польових умовах.

РОЗДІЛ V. ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (13/24 год.)

4.1. Орієнтування на місцевості. Топографічна підготовка (4/8 год.)

Види картографічних матеріалів, які використовуються під час туристсько-краєзнавчих походів та експедицій.

Читання карти. Рельєф на карті.

Практичні заняття. Вимірювання і відкладення відстаней на карті.

Вправи з читання спортивних карт. Вправи на місцевості з орієнтування в заданому напрямку, за лінією.

4.2. Туристське спорядження (3/4 год.)

Загальні відомості про спеціальне туристське спорядження (відповідно до обраного способу пересування).

Зберігання та ремонт спорядження

4.3. Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування) (6/12 год.)

Техніка подолання перешкод (відповідно до обраного для експедиції способу пересування).

Практичні заняття. Подолання перешкод (відповідно до обраного для експедиції способу пересування). Способи подолання водних перешкод (убрід, по камінню, по містках, «маятником» тощо).

РОЗДІЛ V. ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА (12/22 год.)

5.1. Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою (8/16 год.)

Техніка безпеки занять фізичною підготовкою.

Практичні заняття. Вправи на розвиток швидкості, сили, витривалості, гнучкості, спритності.

Розвиток швидкості. Човниковий біг, біг із прискоренням, біг на короткі відстані з максимальною швидкістю, рухливі ігри та естафети, які вимагають швидкості дій тощо.

Розвиток сили. Вправи з використанням маси власного тіла (підтягування, віджимання, присідання, стрибки тощо); вправи з використанням маси предметів (штанга, гирі, гантелі, набивні м'ячі тощо); вправи з використанням опору (опір партнера, самоопір, опір еластичних матеріалів, опір навколишнього середовища тощо).

Розвиток витривалості. Хода пересіченою місцевістю; біг на довгі дистанції; стрибки зі скакалкою.

Розвиток гнучкості. Динамічні вправи: активні (нахили, махи тощо);

пасивні (за допомогою партнера). Статичні вправи (збереження нерухомого положення тіла за умов максимальної амплітуди).

Розвиток спритності. Вправи на рівновагу в русі і в статичному положенні, під час бігу; стрибки; метання; загально розвиваючі вправи з предметами; гімнастичні та акробатичні вправи.

5.2. Спортивні та рухливі ігри (4/6 год.)

Безпека проведення спортивних та рухливих ігр у закритих приміщеннях.

Правила проведення ігор.

Практичні заняття. Ігри в спортивних залах та на місцевості.

РОЗДІЛ VI. ПІДСУМКИ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ (7/10 год.)

6.1. Підготовка до літньої краєзнавчої експедиції (6/8 год.)

Підготовка та проведення краєзнавчої експедиції як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття. Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріальне забезпечення експедиції. Підготовка запитальників.

6.2. Підведення підсумків навчального року (1/2 год.)

Аналіз навчання вихованців, повторення основних розділів вивченого матеріалу, питань безпечної участі у туристсько-краєзнавчих заходах. Завдання на літо.

Вручення заохочувальних відзнак за успіхи у навчанні та виконання окремих завдань, участь у громадських суспільних заходах, за проявлені ініціативи під час підготовки та проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Основний рівень, третій рік навчання НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЗМІСТ ПРОГРАМИ

№п/п	Назва теми	Кількість годин					
		Усього		У тому числі			
				Теоретичних		Практичних	
1 в.	2 в.	1 в.	2 в.	1 в.	2 в.		
1	РОЗДІЛ I. Вступ	4	6	4	6		-
1.1	Вступне заняття	2	2	2	2		-
1.2	Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько - краєзнавчих подорожей	1	2	1	2		
1.3	Організація туристських	1	2	1	2		-

	подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю						
2.	РОЗДІЛ II. Історичне краєзнавство	100	146	27	28	73	118
2.1	Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік	1	2	1	2		
2.2	Підведення підсумків літньої краєзнавчої Експедиції	5	8	2	2	3	6
2.3	Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій	12	18	2	2	10	16
2.4	Археологічна спадщина рідного краю	8	10	2	2	6	8
2.5	Організація роботи музею навчального	8	10	2	2	6	8
2.6	Науково-дослідницька робота	30	50	10	10	20	40
2.7	Природоохоронна діяльність	4	4	2	2	2	2
2.8	Записи історико-краєзнавчих досліджень та спостережень	14	18	4	4	10	14
2.9	Масові заходи: туристські подорожі, краєзнавчі екскурсії та експедиції, зльоти, конференції	18	26	2	2	16	24
3	РОЗДІЛ III. Забезпечення життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих подорожей	7	12	3	2	4	10
3.1	Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога	4	6	2	2	2	4
3.2	Туристський побут	1	2	1			2
3.3	Організація харчування в польових умовах	2	4			2	4
4.	РОЗДІЛ IV. Туристсько-спортивна	14	20	2	2	12	18

	підготовка						
4.1	Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування)	6	8	2		4	8
4.2	Участь у масових заходах	8	12	2	2	6	10
	РОЗДІЛ V. Фізична підготовка	12	22	2	2	10	20
5.1	Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою	8	16	2	2	6	14
5.2	Спортивні та рухливі ігри	4	6			4	6
6	Підсумки навчального року	7	10	4	2	3	8
6.1	Підготовка до літньої краєзнавчої експедиції	6	8	4	2	2	6
6.2	Підведення підсумків навчального року	1	2			1	2
6.3.	Багатоденна літня краєзнавча експедиція		Поза сіткою годин				
		144	216	42	42	102	174

РОЗДІЛ I. ВСТУП (4/ 6 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Стан і можливості туризму і краєзнавства на сучасному етапі. Зміст і завдання роботи історико-краєзнавчого гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців.

1.2. Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (1/2 год.)

Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (1/2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей та краєзнавчих екскурсій. Забезпечення безпечних умов проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

Інструкція щодо організації туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України “Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи” від 02.10. 2014 № 1124, зареєстрована у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178).

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО (100/146 год.)

2.1. Повторення навчального матеріалу за попередній навчальний рік (1/2 год.)

Повторення основних тем попереднього року навчання, контрольна перевірка рівня знань, умінь та навичок гуртківців.

Анкетування для вивчення пізнавальних інтересів гуртківців до історичного краєзнавства.

2.2. Підведення підсумків літньої краєзнавчої експедиції (5/8 год.)

Підсумкова робота з польовим щоденником. Обробка зібраних під час експедиції письмових та усних джерел. Паспортизація маршрутів, пам’яток історії та культури. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Популяризація матеріалів туристсько-краєзнавчої експедиції у навчальних закладах.

Практичні заняття. Оформлення польового щоденника. Складання письмового звіту про туристсько-краєзнавчу експедицію. Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі в краєзнавчий музей навчального закладу. Оформлення звітної виставки.

Виступи зі звітом про туристсько- краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференції.

2.3. Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (12/18 год.)

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Розподіл обов’язків між членами групи. Вивчення картографічного матеріалу району туристсько-краєзнавчої експедиції. Розробка маршруту експедиції. Розробка спеціальних опитувальників та анкет.

Вивчення історичних подій району експедиції за літературними та іншими джерелами.

Встановлення зв’язків з працівниками архівів, музеїв та інших наукових установ для одержання консультацій та інших необхідних довідок про район експедиції.

Виконання експедиційних завдань:

- вивчення матеріальної культури району експедиції;
- опитування населення про історію району експедиції;
- пошук безпосередніх учасників або очевидців різних історичних подій;

- вивчення фактів або подій за документами архівів, експонатами музеїв, першоджерелами;
- листи, спогади, документи, фотографії, розповіді, записані під час експедиції.

Практичні заняття. Робота з картографічним матеріалом з метою складання маршруту подорожі, підготовка технічних засобів. Ведення польового щоденника та зошита. Записи спогадів старожилів. Збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Опис археологічних та історико - культурних пам'ятників. Опис маршруту краєзнавчої експедиції. Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами. Підготовка до звіту перед організацією, яка давала завдання перед експедицією. Підготовка та читання рефератів, повідомлень про історичне минуле та сучасне життя району експедиції. Оформлення стендів, фотоальбомів з матеріалами експедиції для передачі до краєзнавчого музею або кабінету. Популяризація експедиції: проведення вечорів, показ слайдів, фотографій, фільмів, презентацій, буклетів.

2.4. Археологічна спадщина рідного краю (8/10 год.)

Поселення та захоронення на території рідного краю. Стоянки та городища. Види захоронень: кургани, ґрунтові могильники. Археологічна розвідка та розкопки. „Відкриті листи” та правила роботи археологів. Фонди музею та їх значення, правила відбору та збереження експонатів.

Екскурсії, походи до місць археологічних розкопок. Визначення археологічних пам'ятників, участь у археологічних розкопках. Використання археологічних знахідок у роботі краєзнавчого музею, підготовка екскурсій для музею, масові заходи в музеї.

2.5. Організація роботи музею навчального закладу (8/10 год.)

Положення про музей при навчальному закладі. Експозиція музею.

Фонди музею та їх значення. Археологічні об'єкти рідного краю: стоянки, майстерні, городища, кургани, могильники, залишки стародавніх поселень, фортеці, фортифікаційні споруди, кам'яні споруди, культові споруди, наскельні зображення, старовинні предмети.

Практичні заняття. Відбір та збереження експонатів.

Практичні заняття Паспортизація експонатів музею. Використання археологічних знахідок у роботі краєзнавчого музею, підготовка екскурсій для музею, масові заходи в музеї.

2.6. Науково-дослідницька робота (30/50 год.)

Оволодіння методикою краєзнавчого дослідження за різними видами джерел.

Краєзнавча бібліографія. Робота з бібліографічними покажчиками та бібліографічними каталогами. Друковані джерела. Статистичні джерела краєзнавства. Картографічні джерела. Архівні джерела. Фольклорні джерела.

Пам'ятки історії та культури як джерела краєзнавчих досліджень.

Населення краю як об'єкт краєзнавчих досліджень. Господарство та його дослідження. Дослідження населених пунктів.

Вивчення документальних джерел про рідний край: походження назви села (міста), історія прізвищ та імен, найдавніші родини, родинне дерево. Види господарської діяльності, національний склад, культура, побут, історичні постаті та визначні люди рідного краю.

Практичні заняття. Вивчення літератури з історії рідного краю та складання списку використаної та рекомендованої літератури, практична робота в архівах та інших наукових установах. Записи спогадів старожилів та учасників історичних подій. Збирання та аналіз матеріалів, що надходять з різних джерел, їх використання в роботі.

Дослідницька робота з вивчення географічних назв та легенд. Складання родоводів. Написання статей за вибраною темою. Рецензування робіт однолітків.

Участь у польових краєзнавчих дослідженнях, регіональних та всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження історико-культурних надбань, духовних традицій українського народу в рамках краєзнавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

2.7. Природоохоронна діяльність (4 /4год.)

Природа як об'єкт краєзнавчих досліджень. Природниче краєзнавство, його значення і сутність. Краєзнавче дослідження геологічної будови, рельєфу та корисних копалин. Краєзнавче дослідження кліматичних умов. Краєзнавче дослідження гідрологічних умов краю. Вивчення ґрунту, рослинності та тваринного світу.

Екологічні маршрути та екологічні стежки. Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища. Червона книга України.

Практичні заняття. Заповідники та заказники як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень. Відвідання заповідників і заказників. Розробка екологічних проектів.

2.8. Записи історико-краєзнавчих досліджень та спостережень (14/18 год.)

Об'єкти краєзнавчих досліджень. Практична значимість фіксації спостережень. Точність та історична достовірність записів. Правила фіксування історичних подій. Робота у фондах музеїв, архівах, бібліотеках. Виготовлення копій з документів, зберігання документів. Спеціальний щоденник для записів історичних подій та порядок його ведення.

Практичні заняття. Метеорологічні спостереження під час експедиції.

Визначення зміни погоди за народними прикметами. Фіксування історичних подій, робота з першоджерелами та каталогами. Ведення щоденника досліджень та спостережень. Використання архівних матеріалів у написанні краєзнавчих робіт. Практична робота з джерелами.

Підготовка рефератів, доповідей перед представниками громадських організацій та наукових установ.

2.9. Масові заходи: туристські подорожі, краєзнавчі екскурсії та експедиції, зльоти, конференції (18/26 год.)

Вивчення Положень та Умов проведення масових заходів з учнівською та студентською молоддю. Правила туристських змагань. Основні принципи суддівства змагань. Таблиці штрафів.

Практичні заняття. Визначення мети і завдань туристсько- краєзнавчої експедиції. Підбір групи та розподіл обов'язків. Підготовка спорядження та топографічних матеріалів.

РОЗДІЛ III. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОДороЖЕЙ (7/12 год.)

3.1. Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога (4/6 год.)

Правила особистої гігієни (догляд за шкірою, зубами, чистота ніг тощо).

Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу).

Гігієна харчування та водосолевий режим. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі.

Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння).

Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, удари голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок.

Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практичні заняття. Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів тощо.

Виготовлення нош з підручних матеріалів, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

3.2. Туристський побут (1/2 год.)

Улаштування місць привалів і ночівель – загальні вимоги. Вибір місця привалу й ночівлі з урахуванням безпеки, гігієни та санітарних норм і потреб, рельєфу та інших природних факторів, зміни погоди тощо.

Охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ.

Практичні заняття. Встановлення наметів на місцевості. Улаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Аналіз можливих небезпечних ситуацій в залежності від вибору місця розташування тимчасового табору.

3.3. Організація харчування в польових умовах (2/4 год.)

Вимоги до організації харчування в польових умовах.

Види продуктів харчування та їх калорійність, потреби людини у різноманітні продуктів. Вимоги до зберігання продуктів харчування у побуті та у польових умовах. Терміни зберігання та пакування продуктів харчування.

Варіанти меню для польових умов споживання: теорія і практика.

Вимоги до місця та улаштування вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах за допомогою природних органічних матеріалів та за допомогою сучасних приладів.

Вимоги з безпеки поводження з вогнем, перебування біля вогнища.

Експлуатація приладів (примусів тощо) для приготування їжі.

Вимоги до одягу та взуття учасників приготування їжі у польових умовах.

Практичні заняття. Підготовка різних варіантів меню. Приготування їжі в польових умовах.

РОЗДІЛ IV ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА (14/20 год.)

4.1. Техніка туризму (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування) (6/8 год.)

Практичні заняття. Техніка подолання складних перешкод (відповідно до обраних для експедиції засобів пересування)

4.2. Участь у масових заходах (8/12 год.)

Умови проведення масових заходів. Заходи та засоби безпеки участі у масових заходах.

Практичні заняття. Участь у змаганнях, конкурсах, зльотах, подорожах тощо.

РОЗДІЛ V. ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА (12/22 год.)

5.1 Загальна фізична підготовка. Техніка безпеки занять фізичною підготовкою (8/16 год.)

Практичні заняття. Розвиток швидкості. Човниковий біг, біг із прискоренням, біг на короткі відстані з максимальною швидкістю, рухливі ігри та естафети, які вимагають швидкості дій тощо.

Розвиток сили. Вправи з використанням маси власного тіла (підтягування, віджимання, присідання, стрибки тощо); вправи з використанням маси предметів (штанга, гирі, гантелі, набивні м'ячі тощо); вправи з використанням опору (опір партнера, самоопір, опір еластичних матеріалів, опір навколишнього середовища тощо); вправи на силових тренажерах; ізометричні вправи (відсутня механічна робота).

Розвиток витривалості. Ходьба пересіченою місцевістю; біг на довгі дистанції; біг пересіченою місцевістю; стрибки зі скакалкою;

Розвиток гнучкості. Динамічні вправи: активні (нахили, махи тощо); пасивні (за допомогою партнера). Статичні вправи (збереження нерухомого положення тіла за умов максимальної амплітуди).

Розвиток спритності. Біг з перешкодами; вправи на рівновагу в русі і в статичному положенні, під час бігу; стрибки; метання; загально розвиваючі вправи з предметами; гімнастичні та акробатичні вправи.

Вправи з незвичних вихідних положень. Асиметричні рухи. Дзеркальне виконання вправ. Вправи з різним м'язовим напруженням.

5.2 Спортивні та рухливі ігри (4/6 год.)

Безпека проведення спортивних та рухливих ігор у закритих приміщеннях. Правила проведення ігор.

Практичні заняття. Підготовка до ігор та проведення ігор.

РОЗДІЛ VI. ПІДСУМКИ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ (7/10 год.)

6.1. Підготовка до літньої краєзнавчої експедиції (6/8 год.)

Підготовка та проведення краєзнавчої експедиції як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році.

Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття. Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом з метою розробки маршруту експедиції. Складання кошторису та атеріальне забезпечення експедиції. Підготовка запитальників.

6.2. Підведення підсумків навчального року (1/2 год.)

Аналіз навчання вихованців, повторення основних розділів вивченого матеріалу, питань безпечної участі у туристсько-краєзнавчих заходах. Завдання на літо.

Вручення заохочувальних відзнак за успіхи у навчанні та виконання окремих завдань, участь у громадських суспільних заходах, за проявлені ініціативи під час підготовки та проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні повинні знати:

- основні історичні, археологічні та природні пам'ятки України; документацію для проведення археологічних розкопок; основні документи музейної справи;
- основні вимоги до звіту про краєзнавчу експедицію та туристський похід;
- краєзнавчу та іншу літературу з історії рідного краю;
- схему опису маршруту краєзнавчої експедиції;
- кіно □ фотодокументи та інші джерела про історію рідного краю;
- правила безпеки учасників туристських походів та змагань, при подоланні перешкод, організації біваку;
- права та обов'язки учасників подорожей та змагань;
- основні положення Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю та Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю;
- вимоги до походів різного ступеню та категорії складності;
- основні види перешкод, що визначають рівень складності походу (відповідно до обраного виду туризму);
- особливості організації біваку;
- вимоги до організації харчування туристів;
- умовні знаки спортивної та топографічної карти, порядок проходження дистанцій на змаганнях зі спортивного орієнтування;
- туристські можливості регіонів України;
- краєзнавчу та спеціальну літературу з історії рідного краю;
- основні види краєзнавчих спостережень, які можуть здійснюватися в краєзнавчій експедиції чи туристському поході, інструменти (прилади), які при цьому застосовуються;
- місцеві ознаки погіршення та покращення погоди;
- симптоми основних видів травм та захворювань, які можуть статися в поході чи на змаганнях;
- порядок дій в екстремальній (аварійній) ситуації в поході чи на змаганнях, порядок надання першої долікарської допомоги;

Учні повинні вміти:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою у бібліотеках, архівах, інших установах;

- розробляти анкети та запитальники;
 - систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
 - оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка.
 - орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрут за легендою, картою, долати дистанцію спортивного орієнтування в заданому напрямку та/або за вибором, по маркованій дистанції;
 - розробляти маршрути експедицій та походів 1 - 3 ступеню складності (відповідно до обраного виду туризму);
 - вимірювати відстані та визначати висоту предметів на місцевості різними способами;
 - долати річку вброд, по колоді, мотузці з перилами, навісній переправі, долати круті трав'яні та піщані схили (спуск спортивним способом та підйом спортивним способом), траверс перешкоди;
 - в'язати вузли, які застосовуються в туристських походах та в змаганнях;
 - організувати бівак, розпалювати вогнище;
 - складати меню для туристського походу;
 - готувати їжу в похідних умовах на вогнищі;
 - дотримуватися правил санітарії, гігієни і техніки безпеки;
 - бережливо ставитися до обладнання та спорядження;
 - оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
 - співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи;
 - складати звіт про краєзнавчу експедицію, технічний опис маршруту;
 - надавати першу долікарську допомогу при травмах;
- Учні повинні взяти участь в краєзнавчій експедиції, туристському поході.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бардін К.В. Азбука туризму. - М. : Просвещение, 1981.
2. Бамебанов І.В. Узлы.- М: 1998.
3. Байтеряков О.З. Загальна характеристика туристичних ресурсів України // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя (матеріали міжнародної науково-практичної конференції) - Херсон. Херсонський держ. пед. ун-т. -1998. -С. 185-187
4. Безпека життєдіяльності туристів, екскурсантів, відпочивальників та працівників туризму (аспекти). - Дніпропетровськ : Промінь, 2002. -115 с. 5. 5.
5. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К: ВПЦ „Київський університет", 2001. - 395 с.
6. Берека В.Є., Шоробура І.М. Козаком мрію бути - К-П.: Абетка, 2004.

7. Биржаков М.Б. Введение в ТУРИЗМ. - СПб.: „Издательский дом Герда". 2003. - 320 с.
8. Боплан Г.Л. Опис України. К. : Наукова думка, 1991.
9. Вечерський В.В. Загальні відомості про історико-культурні ресурси в туристичних регіонах України //Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. - К: ЧП Кармаліта. - 1999. - С. 99-122.
10. Вихристенко Б.І. Сучасний стан і завдання розвитку туристичної галузі України // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1. - К: КМ-Трейдинг". - 1998. - Частина перша. - С11-18.
11. Ганопольський В.І. Уроки туризму .- К. : Шкільний світ.-2004.
12. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення. - К., 2001.
13. Дмитрук О.Ю., Щур Ю.В. Спортивно-оздоровчий туризм – К,:Альтерпрес, 2008.
14. Звоницький Е.М., Шестопапов Ю.Н. Спутник туриста - Х. : Везелица, 2003.
15. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про туризм" від 29.11.2003 . //www.rada. goy. Ua.
16. Закон України "Про туризм" від 15.09.1995 р.// Урядовий кур'єр. -1995.-№171-172.-С. 5-6.
17. Історія України. – Знання, 1992.
18. Літвінов Д.А. Справочник туриста .- Дніпропетровськ : ЕЦ „Восхождение”, 2005.
19. Ковалевський Г.В., Абрамов В.В. Проблеми розвитку туризму в Україні: інтегрований підхід // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 2. -К.: ЧП Кармаліта, 1999. - С. 19-28
20. Колотуха О.В. Дитячо-юнацький туризм в Україні. – Кіровоград РВЦ Кіровоградського держ. пед. ун-ту, 2001. - 42 с.
21. Колотуха О.В. Географія дитячо-юнацького туризму в Україні – Авангард,- 2008.
22. Костиця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота – К. Вища школа, 1995.
23. Краєзнавство. – К. : Пам'ятки України, 1994.- № 1,2.
24. Крачило М.П., Король О.Д. Сучасний туризм та його місце у суспільному виробництві // Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи. - К: ІВЦ „Слов'янський діалог". - 1995. - С. 57-63. Г).
25. Кузик Б.М., Литвин Л.Г. Краєвид – Д. : АРТ ПРЕС, 2006.
26. Лозко Г.С. Українське народознавство - : К. Зодіак –ЕКО, 1995.
27. Любіцева О.О. Географія туризму в Україні // Географія та основи економіки в школі. - 1997. - № 2. - С.3-6

28. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. – Львів Світ, 1997.- 259 с.
29. Наровлянський О.Д., Наровлянська М.Д., Пустовойт В.О. Шкільний туризм . – К .: Шкільний світ - 2009.
30. Орієнтовні навчальні програми туристсько- краєзнавчих об'єднань учнівської молоді (За заг. ред. Штангея Ю.В., - К., ІЗМН, 1996. □ 368 с.)
31. Панов И.Н. Экологический туризм и его роль в устойчивом развитии территорий // Вести МГУ. Сер.5. - 1998. -№ 6.-С. 13-18.
32. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю - наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько- краєзнавчої роботи» від 02.10. 2014 № 1124, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1341/261178).
33. Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1992.
34. Програма для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів (кол. укладачів; за ред. Омельченка Д.Г., – К., ІЗМН, 1996. □ 124 с.).
35. Скуратівський В. Середотиждень. – К., 1992.
36. Чубинський П. Календарь народных обычаев и обрядов. – К. Музична Україна, 1993.